

जागतिक आनंदी निर्देशांक आणि भारत

डॉ. समित माहोरे,

सहयोगी प्राध्यापक,

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ,

नागपूर.

आज जगातील प्रत्येक देश जनतेला जास्तीत जास्त सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्याकरिता अनेक देशांमध्ये जणू स्पर्धाच असल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळापासूनच जनतेला वेगवेगळ्या सुविधा पुरविण्यावर भर देण्यात आला आहे. सरकार देशातील लोकांना अधिकाधिक सुविधा कशा पुरविता येतील यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. अगदी सोप्या भाषेमध्ये सांगायचं झालं तर प्रत्येक देश कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याकरिता स्पर्धा करीत असल्याचे दिसून येते.

आज कल्याणकारी राज्याची संकल्पना बदलली आहे. सरकार सामान्यांना जास्तीत जास्त सुविधा कशा पुरविते यावरून जनतेला आनंदी ठेवण्याकरिता प्रयत्न केले जात आहे. आज वेगवेगळ्या घटकांचे मापन करण्याकरिता वेगवेगळ्या निर्देशांकांचा उपयोग करण्यात येतो. यूएनडीपी, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक आर्थिक परिषद, आशियाई विकास बँक यासारख्या अनेक जागतिक स्तरावरील संस्था

विविध प्रकारच्या निर्देशांकांचे मापन दरवर्षी करीत असतात. अशाच प्रकारचा जागतिक आनंदी अहवाल मागील १० वर्षांपासून नियमित प्रकाशित केला जात आहे. हा अहवाल आंतरराष्ट्रीय आनंदी दिनाचे औचित्य साधून दरवर्षी २० मार्चला प्रकाशित केला जातो झाले. यामध्ये जगातील जवळजवळ १५० देशांची आकडेवारी जाहीर करण्यात येते. मागील ३२ वर्षांपासून UNDP मार्फत मानव विकास निर्देशांकांचे मापन नियमित केले जाते. आणि त्या संबंधित माहिती मानव विकास अहवालामध्ये यु. एन. डी. पी. मार्फत दरवर्षी प्रकाशित करण्यात येते. आज मानव विकास निर्देशांक हा जागतिक स्तरावरील एक महत्त्वपूर्ण निर्देशांक मानला जातो. हा निर्देशांक तयार करण्याकरिता आरोग्यदायी सुविधा, जगण्याचा दर्जा आणि ज्ञान या तीन घटकांचा उपयोग करण्यात येतो.

आनंद व सुखाचे मोजमाप

प्रत्येक व्यक्ती आपल्या जीवनामध्ये आनंद आणि समाधान शोधत असतो प्रत्येकाला

मिळणारा आनंद हा वेगवेगळ्या पातळीवर वेगवेगळा असू शकतो किंबहुना तो व्यक्ती परतवे बदलतो. काही व्यक्तींना चांगलं आरोग्य असेल तर आनंद मिळतो, काहींची शरीर यष्टी चांगली असेल तर त्यामध्ये आनंद मिळतो, काहींना आपले जीवन सुरक्षित असेल तर त्यामध्ये आनंद मिळतो तर काहींना फिरायला जाण्यामध्ये आनंद मिळतो. तसेच लिहिणे, वाचणे, खेळणे, बोलणे, गाणे म्हणणे यासारख्या अनेक गोष्टींमध्ये कुठे ना कुठे आनंद मिळत असतो. आनंदाकडे वेगळ्या अर्थाने बघितले जाते. त्यामध्ये सामाजिक मूल्य शोधल्या जातात. म्हणूनच आज प्रत्येक व्यक्ती आपण आनंदी कसे राहतो याकरिता धडपडत असतो. आनंदी कसे रहावे याबद्दल अनेक लेख, पुस्तके - व्हिडिओ उपलब्ध आहेत. मोठमोठ्या ऑफिसेस संघटनांमध्ये आपले कर्मचारी आनंदी कसे राहतील याकरिता विशेष प्रेरणात्मक भाषणे, व्याख्याने, प्रशिक्षण आयोजित केले जातात. जेणेकरून कामाच्या ठिकाणी कर्मचारी आनंदी राहून अधिक उत्पादक कार्य करण्यास प्रवृत्त होईल. अनेक साधुसंतांनी सुद्धा आनंदी राहण्याचे मार्ग सांगितले आहेत. ज्याचे पालन आणि अनुकरण आपण सगळेच करीत असतो. जर एखादा व्यक्ती आनंदी असेल तर तो आपले कुटुंब आनंदी ठेवतो त्यामुळे समाज आनंद होतो व समाज आनंदी असेल तर शहर, राज्य आणि संपूर्ण देश आनंदी राहू शकतो.

त्यामुळे सरकारसुद्धा देशातील व्यक्ती आनंदित कसे राहतील त्याकरिता त्यांना विविध सुविधा पुरवित असतात.

आनंद अहवाल (Happyness Report)

संशोधक, राज्यकर्ते आणि धोरणकर्त्यांनी आर्थिक निर्देशकांच्या पलीकडे कल्याणाचे महत्त्व ओळखले म्हणून आनंद निर्देशकांच्या संकल्पनेने अल्पकाळातच लोकप्रियता मिळविली आहे. अनेक अनुभवाधिष्ठित अध्ययनावरून असे दिसून येते की सामाजिक संबंध, आरोग्य, शिक्षण आणि पर्यावरणीय गुणवत्ता यासारखे घटक लोकांच्या आनंद आणि जीवनशैलीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

आनंद निर्देशांक व्यापकपणे मान्यता प्राप्त जागतिक आनंद अहवाल आहे. हा अहवाल दरवर्षी २० मार्च या जागतिक आनंद दिनानिमित्त संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास सोल्युशन्स नेटवर्कद्वारे दरवर्षी प्रकाशित केला जातो. हे दरडोई जीडीपी, सामाजिक समर्थन, निरोगी आयुर्मान, जीवनाची निवड, औदार्य आणि भ्रष्टाचाराच्या धारणेचा अभाव यासह आनंदात योगदान देणाऱ्या विविध घटकांवर आधारित निर्देशांकाचे मापन करून अहवाल सादर केल्या जाते .

आनंद निर्देशांक लोकसंख्येच्या कल्याण आणि जीवनशैलीबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते. अहवालाच्या माध्यमाने धोरणकर्त्यांना लक्ष्य

निर्धारित करून त्यामध्ये आवश्यक सुधारणा करणे शक्य जाते. आरोग्यसेवा, शिक्षण, सामाजिक समर्थन आणि पर्यावरण संवर्धन यासारख्या क्षेत्रात धोरणात्मक निर्णय आणि संसाधनांचे योग्य आवंटन करण्यास देखील मदत करते.

वास्तविकतः आनंदाचे मापन ही एक जटिल आणि व्यक्तिनिष्ठ क्रिया आहे. भिन्न अभ्यास संस्था आनंदाची गणना करण्यासाठी भिन्न पद्धती आणि निर्देशकांचा वापर करतात. याव्यतिरिक्त, अहवालाद्वारे आनंदाचे स्पष्टीकरण देण्यामध्ये सांस्कृतिक आणि वैयक्तिक तफावत दिसून येते. त्यामुळे त्यांची परस्पर तुलना करण्यात अनेक अडचणी येतात. ह्या अडचणी असूनही, आनंद निर्देशांक हे कल्याण समजून घेण्यासाठी आणि प्रोत्साहित करण्यासाठी उपयुक्त साधन आहे, कारण हे पारंपारिक आर्थिक उपायांच्या पलीकडे मानवी भरभराट होण्याबद्दल व्यापक दृष्टीकोन प्रदान करते.

पहिला जागतिक आनंदाचा अहवाल २०१२ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला होता. १५६ देशांमधील २००५ ते २०११ या काळात गॅलअप वर्ल्ड पोलच्या आकडेवारीवर हा अहवाल आधारित होता. दुसरा अहवाल, एसडीएसएनच्या संयुक्त विद्यमाने २०१० ते २०१२ च्या आकडेवारीवर आधारित होता. यामध्ये पहिल्या अहवालातील प्रमुख बदलांची नोंद घेण्यात आली

होती. मागील दहा अहवालांचा उपयोग, स्थानिक आणि राष्ट्रीय सरकार आपल्या नागरिकांचे जीवन वाढविणारी धोरणे आकार देण्यासाठी करीत आहेत. पुढील तक्ता क्रमांक १ मध्ये २०२३ च्या जागतिक आनंदी अहवालातील पहिले दहा आणि शेवटच्या १० देशांचे मूल्य दिले आहे. २०२३ च्या क्रमवारीत भारताचा क्रमांक १२६ आहे.

अहवालात अर्थशास्त्र, न्यूरो सायन्स आणि आकडेवारीच्या तज्ञांचे विश्लेषण समाविष्ट असते. कल्याणचे मोजमाप देशाच्या प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी कसे वापरले जाऊ शकते यावर विशेष भर देण्यात येतो. व्यक्तींच्या संपूर्ण जीवनाचे सामान्य मूल्यांकन तसेच त्यांच्या भावनिक अनुभवांबद्दलचा समंक गोळा करून त्याचा विचार इथे केला जातो.

सहा चलांच्या आधारावर तयार करण्यात आलेल्या निर्देशांकावरून देशातील जनतेच्या जीवनाचे मूल्यांकन केले जाते आणि ० ते १० च्या प्रमाणात निर्देशांक काढला जातो. २०२३च्या अहवालानुसार, फिनलंड सर्वात आनंदी देश असून सलग सहाव्यांदा तो पहिल्या स्थानावर आहे. डेन्मार्क दुसऱ्या स्थानावर तर आइसलँड या यादीत तिसऱ्या स्थानावर आहे. मात्र हा अहवाल आशियाई देशांसाठी निराशाजनक आहे. टॉप २० आनंदी देशांच्या यादीत एकाही आशियाई देशाचा समावेश नाही.

तक्ता क्र. १

२०२३ च्या जागतिक आनंदी अहवालातील पहिले आणि शेवटचे दहा देश

क्रमांक	देश	मूल्य	क्रमांक	देश	मूल्य
१	फिनलंड	७.८०४	१३७	अफगाणिस्थान	१.८५९
२	डेन्मार्क	७.५८६	१३६	लेबनान	२.३९२
३	आइसलॅंड	७.५३	१३५	सियरा लॅोने	३.१३८
४	इस्राइल	७.४७३	१३४	झिम्बाब्वे	३.२०४
५	नेदरलॅंड	७.४०३	१३३	कोंगो	३.२०७
६	स्वीडन	७.३९५	१३२	बोटसवाना	३.४३५
७	नॉर्वे	७.३१५	१३१	मलावी	३.४९५
८	स्वित्झर्लंड	७.२४	१३०	कोमोरोस	३.५४५
९	लक्जमबर्ग	७.२२८	१२९	टांझानिया	३.६९४
१०	न्यूझीलॅंड	७.१२३	१२८	झाम्बिया	३.९८२
१२६	भारत	४.६४			

देशातील लोकांची जीवनशैली, त्यांचे राहणीमान, जीडीपी, सामाजिक आधार, कमी भ्रष्टाचार आणि एकमेकांविषयी असलेला आदर व प्रेमाची भावना यांचे मूल्यमापन करून जगातील सर्वात आनंदी देशांची यादी बनवली जाते. या सर्व निकषांच्या आधारावर जागतिक आनंदी अहवालामध्ये यावेळीही फिनलंडला आपल्या

क्रमवारीत प्रथम स्थानी ठेवले आहे. मात्र अफगाणिस्तान हा देश या यादीत सर्वात खालच्या, १३७ व्या क्रमांकावर आहे.

आनंद निर्देशांक म्हणजे आनंदाचे मापन किंवा व्यक्तिनिष्ठ कल्याण निर्देशांक हे एक देशातील किंवा प्रदेशातील व्यक्ती किंवा लोकसंख्येच्या आनंद किंवा कल्याणचे मापन

करणारेसाधन आहे. आनंदात योगदान देणार्या विविध घटकांचा विचार करून लोकांच्या एकूण गुणवत्तेची आणि लोकांच्या व्यक्तिनिष्ठ अनुभवांचे मोजमाप करणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. मागील १० वर्षांपासून आनंद निर्देशांकाचे मापन करण्यात येत आहे. या निर्देशांकामध्ये पुढील सहा निर्देशकांचा समावेश केला जातो.

- **आर्थिक घटक:** यामध्ये उत्पन्नाची पातळी, रोजगाराचे दर आणि अन्न, निवारा आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मूलभूत गरजा समाविष्ट आहेत.
- **सामाजिक घटक:** यामध्ये सामाजिक संबंधांची गुणवत्ता, समुदायिक समर्थन आणि समाजातील विश्वास आणि सुरक्षिततेची पातळी समाविष्ट आहे.
- **आरोग्य घटक:** यात शारीरिक आणि मानसिक कल्याणचे उपाय आहेत जसे की आयुर्मान, अपंगत्व दर आणि मानसिक आरोग्याच्या विकारांचे प्रमाण.
- **शैक्षणिक घटक:** हे शिक्षण, साक्षरता दर आणि एकूणच शैक्षणिक प्राप्तीशी संबंधित निर्देशकांचा विचार करतात.
- **पर्यावरणीय घटक:** यात नैसर्गिक वातावरणाची गुणवत्ता, हवा आणि जल प्रदूषण पातळी आणि हिरव्या आणि निसर्गरम्य

जागांची उपलब्धता आणि प्रवेश यांचा समावेश होतो.

- **सांस्कृतिक घटक:** यामध्ये एखाद्याची सांस्कृतिक ओळख व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि क्रियाकलापांमध्ये प्रवेश आणि सांस्कृतिक वारसा जतन यासारख्या घटकांचा समावेश आहे.

या विविध निर्देशकांकरीता समंक गोळा केले जातात आणि त्यावरून आनंद निर्देशांकाचे मापन केले जाते. निर्देशांकावरून संशोधक आणि धोरणकर्ते आनंदी निर्देशांकाचा सर्वांगीण विचार करून त्यामध्ये व्यक्ती आणि समाजातील लोकांची जीवनशैली सुधारण्यासाठी आनंदात योगदान देणारे आणि मार्गदर्शन करणारे घटक समजण्यास मदत करतात.

हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की वेगवेगळ्या संस्था आणि संशोधकांमध्ये आनंद निर्देशांक मोजण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या पद्धती आणि विशिष्ट निर्देशक आहेत, त्यामुळे ते कसे मोजले जाते आणि कसे नोंदवले जाते यामध्ये भिन्नता दिसून येते.

आनंद निर्देशांक आणि महिला

लोकसंख्येमधील महिलांच्या कल्याण आणि आनंदावर प्रकाश टाकण्यात आनंद निर्देशांक आवश्यक भूमिका निभावतो. हे लिंग-

विशिष्ट घटकांचे महत्त्व आणि स्त्रियांच्या आनंदावर परिणाम करू शकणार्या अनुभवांचे महत्त्व ओळखते. स्त्रिया आणि आनंद निर्देशांक यासंबंधी काही महत्त्वाचे मुद्दे आहेत. यावरून आनंद निर्देशांक आणि महिला यामधील संबंधाची कल्पना करता येते.

लिंग-विशिष्ट घटक: आनंद निर्देशांक महिलांच्या कल्याण आणि आनंदावर परिणाम करणारे लिंग-विशिष्ट घटक विचारात घेते. या घटकांमध्ये शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, लिंग समानता, आरोग्य सेवा, सामाजिक समर्थन, सुरक्षा आणि निवडीचे स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे. या घटकांचा विचार करून, आनंद निर्देशांक स्त्रियांना त्यांच्या आनंदाच्या शोधात असलेली आव्हाने आणि संधींवर प्रकाश टाकतो. आज समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानतेवर चर्चा केली जाते त्यांना समान अधिकार देण्यात आले आहे. परंतु प्रत्यक्षामध्ये त्यांची अंमलबजावणी होतेच असे नाही. अशी बरीच उदाहरणे आहेत ज्यामध्ये स्त्रियांच्या नावावर पुरुष निर्णय घेतात.

लिंग असमानता: आनंद निर्देशांक स्त्रियांच्या आनंदाच्या पातळीवर परिणाम करू शकणार्या लिंग असमानता ओळखण्यास आणि त्यांचे निराकरण करण्यास मदत करतो. शिक्षण, उत्पन्न, रोजगार आणि निर्णय घेण्याच्या शक्तीमधील लिंग असमानतेचा महिलांच्या कल्याणावर महत्त्वपूर्ण

परिणाम होतो. या असमानतेचे मोजमाप आणि देखरेख करून, धोरणकर्ते लैंगिक अंतर कमी करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्य करू शकतात, ज्यामुळे स्त्रियांमध्ये आनंद सुधारण्यास योगदान मिळू शकते.

सशक्तीकरण : आनंद निर्देशांक आनंद वाढविण्यात महिलांच्या सक्षमीकरणाचे महत्त्व ओळखते. महिलांनी निवडी करण्याची क्षमता, स्वायत्तता आणि त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवणे यासारख्या घटकांमुळे त्यांच्या एकूण कल्याणात भर पडते. महिलांच्या सक्षमीकरणाशी संबंधित निर्देशांकांचा समावेश करून, आनंद निर्देशांक लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्याचे आणि महिलांना परिपूर्ण जीवन जगण्यास सक्षम करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

सामाजिक समर्थन आणि संबंध: आनंद निर्देशांक सामाजिक समर्थन आणि संबंधांची गुणवत्ता विचारात घेते, जे महिलांच्या आनंदासाठी विशेषतः महत्त्वाचे असू शकते. मजबूत सोशल नेटवर्क, सहाय्यक संबंध आणि समुदाय संसाधनांमध्ये प्रवेश महिलांच्या कल्याणावर सकारात्मक परिणाम करतात. महिलांच्या आनंदावर सामाजिक संबंधांचा प्रभाव समजून घेऊन, धोरणकर्ते हस्तक्षेप करून सामाजिक

सुसंवाद आणि समर्थन प्रणालीस प्रोत्साहित करतात.

छेदनबिंदू: आनंद निर्देशांक महिलांच्या अनुभवांच्या छेदनबिंदूची कबुली देतो. महिलांचे कल्याण लिंग, वंश, वांशिकता, सामाजिक-आर्थिक स्थिती आणि सभोवतालच्या परिमाणांसह अनेक घटकांच्या संयोजनाने प्रभावित होते. छेदनबिंदूच्या दृष्टीकोनाचा विचार करून, आनंद निर्देशांक महिलांच्या विविध अनुभवांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतो आणि महिलांच्या उपेक्षित गटांद्वारे उद्भवलेल्या विशिष्ट आव्हानांना निर्भीडपणे सामोरे जाण्यास मदत करते.

धोरणात्मक परिणाम:

आनंद निर्देशांक धोरणकर्त्यांना लिंग-प्रतिसाद देणारी धोरणे आणि हस्तक्षेप विकसित करण्यात मार्गदर्शन करतात. महिलांच्या आनंदात योगदान देणारे घटक समजून घेऊन, धोरणकर्ते लैंगिक समानता, आरोग्य सेवा, शिक्षण, सामाजिक संरक्षण आणि हिंसाचार प्रतिबंध यासारख्या क्षेत्रातील गुंतवणूकीला प्राधान्य देतात. यामुळे स्त्रियांमध्ये कल्याण आणि आनंदात सुधारणा होण्यास मदत होते.

हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की एकट्या आनंद निर्देशांक संपूर्णपणे महिलांच्या अनुभवांचे आकलन करू शकत नाही किंवा लैंगिक

गतिशीलतेची गुंतागुंत प्रतिबिंबित करू शकत नाही. तथापि, हे महिलांच्या आनंद आणि कल्याणवर परिणाम करणारे अद्वितीय घटक समजून घेण्यासाठी आणि त्यास संबोधित करण्यासाठी एक मौल्यवान साधन म्हणून काम करते, शेवटी लिंग समानता आणि सर्वसमावेशक विकासामध्ये योगदान देते.

आनंद निर्देशांक आणि विकास

आनंद निर्देशांक आणि विकास अनेक मार्गांनी परस्पर जोडलेले आहे. जीडीपी आणि आर्थिक निर्देशक यासारख्या विकासाचे पारंपारिक उपाय प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वापरले गेले आहेत, परंतु आनंद निर्देशांक एक पर्यायी दृष्टीकोनासह कल्याण आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर लक्ष केंद्रित करतो. आनंद निर्देशांक आणि विकास यांच्यातील संबंधित काही महत्त्वाच्या मुद्यांची चर्चा इथे केली आहे.

विकासाचे आकलन विस्तृत करणे: आनंद निर्देशांक पूर्णपणे आर्थिक घटकांच्या पत्तीकडे विकासाची समज वाढवते. विकास केवळ आर्थिक संपत्तीपुरते मर्यादित असू नये परंतु सामाजिक, आरोग्य, शैक्षणिक आणि पर्यावरणीय परिमाण देखील समाविष्ट केले पाहिजेत. व्यक्तिनिष्ठ कल्याण आणि आनंदाचा समावेश करून, निर्देशांक समग्र विकासाचे महत्त्व अधोरेखित करतो.

आर्थिक निर्देशकांचे पूरक: जीडीपी आणि आर्थिक वाढ ह्या विकासाच्या महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत, परंतु ते लोकांच्या कल्याणाचे संपूर्ण चित्र दर्शवित नाहीत. आनंद निर्देशांक सामाजिक संबंध, आरोग्याचा निकाल, शिक्षण आणि पर्यावरणीय टिकाव यासारख्या घटकांचा विचार करून आर्थिक निर्देशकांची पूर्तता करतो. हे धोरणकर्त्यांना सुधारणांमुळे जीवनाची एकूण गुणवत्ता वाढू शकेल अशी क्षेत्रे ओळखण्यास मदत करते.

धोरण प्राधान्यक्रम: आनंद निर्देशांक धोरण ठरवितांना कल्याणात योगदान देणाऱ्या व संबंधित हस्तक्षेपांना प्राधान्य देण्यास मार्गदर्शन करू शकतो. सामाजिक समर्थन, शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या आनंदावर परिणाम करणारे घटक ओळखून, धोरणकर्ते संसाधनांचे वाटप करू शकतात, यामुळे अधिक लक्षित आणि प्रभावी विकासाची रणनीती बनविणे शक्य होते.

मानवी-केंद्रित विकास: आनंद निर्देशांक लोकांना विकासाच्या प्रयत्नांच्या केंद्रस्थानी ठेवण्यावर जोर देते. हे व्यक्तींच्या व्यक्तिनिष्ठ अनुभवांचे महत्त्व आणि कल्याणच्या समजुतीवर प्रकाश टाकते. विकासाच्या चौकटीत आनंद आणि कल्याण समाविष्ट करून, धोरणकर्ते मानवी-केंद्रित दृष्टिकोनांसाठी प्रयत्न करू शकतात जे लोकांचे

जीवन आणि आनंद सुधारण्याचे एक महत्वाचे उद्दीष्ट आहे.

शाश्वत विकास: आनंद निर्देशांक पर्यावरणीय घटकांचा विचार करून आणि दीर्घकालीन कल्याणास प्रोत्साहन देऊन शाश्वत विकासाच्या तत्वांना अधोरेखित करते. पर्यावरणीय शाश्वतपणाच्या महत्त्वमुळे आणि लोकांच्या आनंदावर निरोगी वातावरणाचा सकारात्मक परिणाम ओळखतो. हे विकासाच्या धोरणामध्ये पर्यावरणीय उद्दीष्टांच्या एकीकरणास आणि टिकाऊ पद्धतींचा पाठपुरावा करण्यास समर्थन देते.

विकासाच्या परिणामाचे मूल्यांकन करणे: आनंद निर्देशांक कल्याणावरील विकास उपक्रम आणि धोरणांच्या परिणामाचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक साधन म्हणून कार्य करते. कालांतराने आनंदाच्या गुणांमधील मधील बदलांचे परीक्षण करून, धोरणकर्ते अवलंबविलेल्या धोरणात्मक निर्णयांचे मूल्यांकन करू शकतात आणि त्यानुसार त्यांची रणनीती समायोजित करू शकतात. समाजातील प्रत्यक्ष अनुभवावरून विकासाशी समाज निर्मिती करण्याकरिता योग्य निर्णय घेतले जाऊ शकतात.

आनंद निर्देशांक विकासाच्या व्यापक मूल्यांकनाचा फक्त एक घटक आहे. हे कल्याण आणि पारंपारिक उपाययोजना पूर्ण करण्याबद्दल

मौल्यवान दृष्टीकोन प्रदान करते, ज्यामुळे मानवी विकासाकरीत आवश्यक समजूतदारपणा, व्यक्ती - समाजांचे जीवन आणि जीवनमान वाढविण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शक धोरणांचा अवलंब करण्यास प्रेरणा मिळते.

आनंदी निर्देशांक आणि भारत

भारताचा लोकसंख्येचे कल्याण आणि आनंदाच्या पातळीबद्दल जाणून घेण्याकरिता विविध आनंद अहवालांमध्ये समावेश केला गेला आहे. भारत आणि आनंद निर्देशांक संबंधित काही महत्वाचे मुद्दे येथे आहेत:

जागतिक आनंद अहवाल: संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास सोल्यूशन्स नेटवर्कने (SDSN) दरवर्षी प्रकाशित केलेल्या जागतिक आनंद अहवालात भारताचा समावेश आहे. वर्षानुवर्षे भारताची स्थिती भिन्न राहिली आहे. भारत सामान्यतः जागतिक स्तरावर मध्यम श्रेणीत येते. अहवालात दरडोई जीडीपी, सामाजिक समर्थन, आयुर्मान, जीवनाची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य, औदार्य आणि भ्रष्टाचाराची धारणा यासारख्या विविध बाबींचा विचार केला जातो.

अलिकडिल वर्षात भारताने स्वतःचा राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक देखील विकसित केला आहे. भारत सरकारने आपल्या नागरिकांच्या आनंद आणि कल्याणचे मोजमाप आणि मागोवा घेण्याचे

उद्दीष्ट ठेवून एकूण राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक सुरू केला. निर्देशांक आर्थिक कल्याण, सामाजिक समर्थन, आरोग्य, शिक्षण आणि पर्यावरणीय टिकाव यासारख्या मापदंडांचा विचार करतो. हे राष्ट्रीय निर्देशांक धोरण कल्याण आणि मार्गदर्शक विकासाच्या प्रयत्नांची विस्तृत माहिती प्राप्त करण्यास मदत करते.

भारत हा एक प्रादेशिक, सामाजिक - आर्थिक आणि सांस्कृतिक भिन्नता असणारा देश आहे. आनंदाची पातळी आणि कल्याण ही भारतातील राज्ये आणि लोकसंख्येमध्ये भिन्न असू शकतात. दारिद्र्य, असमानता, आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाची उपलब्धता आणि पोहोच, सामाजिक समर्थन प्रणाली आणि सांस्कृतिक निकष यासारख्या घटकांमुळे आनंदाच्या पातळीवर परिणाम होऊ शकतो. कल्याण सुधारण्यासाठी लक्षित हस्तक्षेप आणि धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी या असमानता ओळखणे आवश्यक आहे तरच धोरणांची योग्य मांडणी आणि अंमलबजावणी केली जाऊ शकते.

भारतात आनंद निर्देशांक धोरणकर्त्यांना आनंद आणि कल्याणवर परिणाम करणाऱ्या महत्वावपूर्ण घटकांची माहिती उपलब्ध करून दिली जाते. ही माहिती विशिष्ट आव्हानांना सामोरे जाणारी आणि एकूणच आनंदाला प्रोत्साहन देणारी आहे. धोरणकर्ते दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण,

आरोग्यसेवा, सामाजिक समावेश, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि कल्याण वाढविण्यासाठी पर्यावरणीय शास्वत क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

भारताशी संबंधित आनंद निर्देशांक सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांचा देखील विचार करतात. पारंपारिक मूल्ये, सामाजिक संबंध, समुदाय समर्थन आणि सांस्कृतिक पद्धती

आनंदाच्या पातळीवर परिणाम करतात. विकास रणनीतींमध्ये सांस्कृतिक परिमाण समाकलित केल्याने हे निश्चित होते की धोरणे ही योग्य असून लोकांच्या मूल्ये आणि गरजा पूर्ण करण्यावर भर देण्यात येतो. मागील काही वर्षातील आनंदी निर्देशांका मध्ये क्रमांक आणि मूल्य पुढील तक्ता क्रमांक २ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. २

जागतिक आनंदी अहवालातील भारताची कामगिरी

वर्ष	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१	२०२२	२०२३
निर्देशांकचे मूल्य	४.५७	४.४	४.३२	४.१९	४.०२	३.८२	३.७८	४.०४	४.६४

मर्यादा

आनंद निर्देशांक कल्याण आणि जीवनशैलीबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करीत असले तरी निर्देशांकाच्या काही विशिष्ट मर्यादा आहेत ज्या विचारात घ्याव्या लागतील.

व्यक्तिनिष्ठता: आनंद हा एक व्यक्तिनिष्ठ अनुभव आहे. आनंद निर्देशांकांमध्ये उपयोगात आणलेले समंक व्यक्तींची समज आणि निर्देशनावर अवलंबून असते. वेगवेगळ्या लोकांमध्ये वेगवेगळ्या व्याख्या आणि आनंदासाठी निकष असू शकतात, ज्यामुळे समंकाची अचूक तुलना करणे आणि एकत्रित करणे

आव्हानात्मक बनते. सांस्कृतिक फरक, सामाजिक निकष आणि वैयक्तिक पक्षपात यासारख्या घटकांमध्ये स्वतः नोंदवलेल्या आनंदाच्या माहितीमध्ये बदल होऊ शकतो.

सांस्कृतिक आणि संदर्भात्मक भिन्नता: आनंदाचा प्रभाव सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भित घटकांद्वारे होतो, जो कदाचित सार्वत्रिक आनंद निर्देशांकाद्वारे व्यवस्थित व्यक्त केला जाऊ शकत नाही. समाजात संस्कृती आणि अद्वितीय मूल्ये, प्राधान्यक्रम आणि कल्याणचे समज भिन्न आहे. एकच निर्देशांक या भिन्नतेचा पूर्णपणे विचार

करू शकत नाही, परिणामी विविध लोकसंख्येमध्ये आनंदाचे मर्यादित प्रतिनिधित्व होते.

वस्तुनिष्ठ उपायांचा अभाव: आनंद निर्देशांक प्रामुख्याने नोंदवलेल्या सर्वेक्षणांवर अवलंबून असतात, जे प्रामुख्याने व्यक्तिनिष्ठ कल्याण दर्शवितात. व्यक्तिनिष्ठ कल्याण महत्त्वाचे असले तरी, उत्पन्नाची पातळी, आरोग्य सेवा आणि शिक्षण, पर्यावरणीय गुणवत्ता किंवा सामाजिक असमानता यासारख्या वस्तुनिष्ठ कल्याणाचा समावेश त्यामध्ये होत नाही. उद्दीष्टधारित निर्देशकांकडे दुर्लक्ष केल्याने कल्याणची अपूर्ण माहिती मिळू शकते.

दीर्घकालीन आणि ऐहिक विचार: आनंद निर्देशांक बऱ्याच वेळा विशिष्ट ठिकाणी आनंदाचा अभिलेखित करतात. तथापि, व्यक्तींचा आनंद कालांतराने बदलू शकतो, जीवनातील घटना, परिस्थिती आणि सामाजिक-आर्थिक बदलांमुळे आनंद प्रभावित होतो. निर्देशांक दीर्घकालीन आनंदाच्या प्रवृत्तीचा पूर्णपणे अवलंब करू शकत नाहीत आणि कालांतराने आनंदाच्या पातळीत बदल अचूकपणे प्रतिबिंबित होऊ शकत नाहीत.

नमुना पूर्वाग्रह आणि प्रतिनिधित्व: आनंद सर्वेक्षणात नमुना पूर्वाग्रह असू शकतो, कारण काही घटकांना अधोरेखित केले जाऊ शकते किंवा सर्वेक्षणातील लोकसंख्येमधून वगळले जाऊ शकते.

परिणामी संपूर्ण आनंदाच्या पातळीचे पक्षपाती स्पष्टीकरण होते. परिणामांची विकृती टाळण्यासाठी विविध आणि प्रतिनिधीचे नमुने सुनिश्चित करणे महत्त्वपूर्ण आहे.

कार्यक्षम संबंधांचा अभाव: आनंद निर्देशांक आनंदाच्या पातळीचे विहंगावलोकन प्रदान करतात परंतु विशिष्ट घटक आणि आनंद यांच्यात कार्यकारण संबंध स्थापित करू शकत नाहीत. आनंद आणि विविध घटकांमधील परस्परसंबंध पाळले जातात, परंतु कार्यक्षमता स्थापित करणे जटिल आहे. उत्पन्न, सामाजिक समर्थन किंवा आरोग्य यासारखे घटक आनंदात योगदान देऊ शकतात, परंतु त्याविषयी देखील त्याचा प्रभाव पडू शकतो.

निर्देशकांची मर्यादित व्याप्ती: आनंद निर्देशांक सामान्यतः निर्देशकांच्या मर्यादित संचावर लक्ष केंद्रित करतात यामध्ये कल्याणवर परिणाम करणारे परिमाणांची संपूर्ण श्रेणी समाविष्ट होऊ शकत नाहीत. ते बऱ्याचदा व्यक्तिनिष्ठ कल्याणला प्राधान्य देतात आणि सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय टिकाव किंवा सांस्कृतिक जतन यासारख्या जीवनातील इतर महत्त्वपूर्ण बाबींकडे दुर्लक्ष करू शकतात. अधिक व्यापक मूल्यांकन करण्यासाठी सूचकांची विस्तृत श्रेणी आवश्यक असते.

ह्या मर्यादा ओळखून, आनंद आणि कल्याणचा एक विशिष्ट संयोग सुनिश्चित करणे महत्वाचे आहे. आनंद निर्देशांक अंतर्दृष्टी प्रदान करीत असताना, ते इतर निर्देशक आणि गुणात्मक संशोधनाच्या संयोगाने वापरले पाहिजेत त्यामुळे व्यक्तीच्या कल्याण आणि त्यामध्ये योगदान देणार्या घटकांची अधिक व्यापक संयोग साधने शक्य होते.

जागतिक आनंदी अहवालामधील भारताच्या क्रमांकाबाबत बरीच चर्चा करण्यात आली आहे. एका बाजूने भारत हा जगातील सर्वात जास्त वृद्धी दर असणारा देश आहे तर दुसऱ्या बाजूने अहवालातील भारताचा क्रमांक फार कमी आहे. तसेच भारताच्या शेजारील देश जे अनेक बाबतीत भारताच्या तुलनेत फार मागे असून आनंदी निर्देशांकाच्या क्रमवारीत त्यांचा क्रमांक पुढे असलेला दिसून येतो. त्यामुळे अहवाल पूर्णपणे चुकीची आहे असे म्हणणे योग्य नाही तर भारताचा अहवालातील क्रमांक पूर्णपणे बरोबरच आहे असे

म्हणणे योग्य नाही. अहवालातील क्रमांक काही निर्देशकावर आधारित असून ते अत्यल्प आकडेवारी गोळकरून काढले जातात. प्रत्यक्षपणे आनंदाचे मोजमाप करणे फार कठीण आहे. त्याकरता वेगवेगळ्या निर्देशकांचा उपयोग केला जातो आणि त्यामध्ये अनेक अडचणी येतात. भारतामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नातील असमानता दिसून येते. तसेच भारतामध्ये पर्यावरण आणि आरोग्य संबंधीत पाहिजे त्या प्रमाणात सोयी सुविधा उपलब्ध नाही. भारतामध्ये जात, धर्म, लिंग याबाबत भेदभाव दिसून येतो. आजही भारतामध्ये, गरीबी, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, यासारख्या अनेक समस्या आहेत. अशा अनेक कारणामुळे भारताच्या विकासामध्ये अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे अहवालातील सर्व निर्देशांक हे भारताला योग्यपणे सुचित करतात किंवा त्यावर पूर्णपणे अवलंबून राहणे योग्य नाही.

संदर्भ :

1. WHR (2023), "World Happiness Report 2023", Sustainable Development Solutions Network.